

נספח: מקורות בנושא הזית ושמו

הזית מופיע בתנ"ך, בספרות חז"ל, במיתולוגיות השונות, בסיפורי נוסעים וכו' מאות ואלפי פעמים. בנספח מופיעים מעט מהם תוך ניסיון להביא את המשמעותיים שבהם.

בתנ"ך

מרכזיותו של הזית וחשיבותו:

- בני ישראל, בכובשם את הארץ, מצאו בה את הזית: "והיה כי-יביאך ה' אלוהיך אל הארץ... לתת לך... כרמים וזיתים אשר לא-נטעת" (דברים ו, י-יא).
- בפרק המדבר על שבח ארץ ישראל בספר דברים, מופיע הזית כאחד התוצרים החקלאיים שנשתבחה בהם הארץ. רשימת תוצרים אלו נקראת בפיו "שבעת המינים": "כִּי יְהִיָּה אֶלְהֶיךָ מְבִיאָךְ אֶל-אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחֲלֵי מַיִם עֵינַל וְתִהְיֶה יִצְאִים בְּבִקְעָה וּבְהָרִ: אֶרֶץ חֹטֶה וְשֹׁעֵלָה וְגִפֶּן וְתַאנֶּה וְרִמּוֹן אֶרֶץ-זֵית שֶׁמֶן וְדִבְשׁ: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְּמִסְכָּנָה תֹאכַל-בָּהּ לֶחֶם לֹא-תִחַסֵּר כָּל בָּהּ אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבִנֶיהָ בְּרָזָל וּמִהַרְרֶיהָ תִּחְצֹב נְחֹשֶׁת" (דברים ח, ז-ט).
- בפסוק: "כִּי תַחֲבֹט זֵיתְךָ לֹא תִפָּאֵר אַחֲרֶיךָ לִגְר לִיתּוֹם וְלִאלְמָנָה יְהִיָּה" (דברים כד, כ) באה לידי ביטוי שיטת המסיק על ידי הכאת ענפי העץ (נקיפה).
- הדלקת המנורה במשכן: "וְאֵתָה תִּצְוֶה אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיִקְחוּ אֵלֶיךָ שֶׁמֶן זֵית זָךְ כְּתִית לְמָאֹר לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד" (שמות כז, כ).
- על שיעור תפוצתו של הזית אנו למדים מהעובדה שדוד המלך מינה אחראים על עצי הזית ועל אוצרות השמן אשר לו: "ועל הזיתים והשקמים אשר בשפלה בעל חנן הגדרי ועל-אוצרות השמן יועש" (דברי הימים א כז, כח).
- עץ הזית היה נערץ בשל תפארתו: "זית רענן יפה פרי-תאר קרא ה' שמך" (ירמיהו יא, טז).
- "ויהי כזית הודו" (הושע יד, ז).
- "...בניך כשתלי זיתים סביב לשולחנך" (תהלים קכח, ג).
- במשל יותם, כשהלכו העצים להמליך עליהם מלך, הם פנו ראשונה לזית: "הלוך הִלְכוּ הָעֵצִים לְמַשֵּׁחַ עֲלֵיהֶם מֶלֶךְ וַיֹּאמְרוּ לְזֵית מְלוּכָה מְלָכָה עָלֵינוּ. וַיֹּאמֶר לָהֶם הַזֵּית הִחְדַּלְתִּי אֶת דִּשְׁנִי אֲשֶׁר בִּי יִכְבְּדוּ אֱלֹהִים וְאֲנִשִּׁים וְהִלְכְּתִי לְנוֹעַ עַל הָעֵצִים?" (שופטים ט, ח-ט).

בכתבי חז"ל

מסיק הזיתים:

"יצא קציר חיטים ונכנס בציר, יצא בציר ונכנס מסיק" (תוספתא שבועות ד, כ). מסיק הזיתים מתחיל לאחר תום בציר הענבים, סמוך לראשית הגשמים.

שיטות לאיסוף הזיתים במשנה:

חליבה – ליקוט ידני בצורה דמוית חליבה, "חולבים" את הענף. שיטה זו מחייבת עבודת ידיים רבה וטיפול אל צמרת העץ, ועל כן: "פועלים קוראין בראש האילן ומתפללים בראש הזית" (תוספתא ברכות ב, ח), שלא יבזבזו זמן-עבודה על טיפוס וירידה מהעץ לצורך תפילה. מסיק זה עדיף לשימור הפרי ולפגיעה מועטה בעץ. הרעדה – נענוע האילן בחוזקה עד שהפרי נשמט ונופל ארצה: "המרעיד אילן להשיר ממנו" (מכשירין א, א). שיטה מקובלת עד ימינו בכרמי זיתים. נקיפה – חביטה על הענפים במקל ארוך שגורמת לנפילת הזיתים ארצה: "כי תחבט זיתך"

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

(דברים כד, כ).

"זיתי מסיק (חליבה) שנתערבו עם זיתי נקף (נקיפה)" (חלה ג, ח).

- הדרו של הזית ניכר מתיאור שיירת מעלי הביכורים למקדש בירושלים: "כיצד מעלין את הביכורים? ... למשכים היה הממונה אומר: 'קומו ונעלה ציון בית ה' אלוהינו'... השור הולך לפניו וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו והחליל מכה לפניו עד שמגיעים קרוב לירושלים" (ביכורים ג, ב-ג).
- שנו רבותינו "וטובל בשמן רגלו" (דברים לג, כד), זה חלקו של שבט אשר.
- "אמרו: פעם אחת נצטרכו אנשי לודקיא (מדינה במערב אסיה הקטנה) לשמן. מינו להם שליח אחד ואמרו לו: לך והבא לנו שמן במאה ריבוא. הלך לירושלים. אמרו לו: לך לצור. הלך לצור. אמרו לו: לך לגוש-חלב (יישוב גדול בגליל העליון). הלך לגוש-חלב. אמרו לו: לך אצל פלוני לשדה. הלך ומצאו עוזק (עודר) תחת זיתיו. אמר לו: יש לך שמן במאה ריבוא שאני צריך? אמר לו: המתן לי עד שאסיים מלאכתי. המתין עד שסיים מלאכתו. לאחר שסיים מלאכתו, הפשיל כליו לאחוריו והיה מסקל ובא בדרך. אמר לו: יש לך שמן במאה ריבוא? כמדומה אני ששחוק שחקו בי היהודים... כיון שהגיע לעירו, הוציאה לו שפחתו קומקום של חמין ורחץ בו ידיו ורגליו: והוציאה לו ספל של זהב מלא שמן – וטבל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר 'וטובל בשמן רגלו'. לאחר שאכלו ושתו, מדד לו שמן במאה ריבוא. אמר לו: כלום אתה צריך ליותר? אמר לו: הן, אלא שאין בידי דמים. אמר לו: אם אתה רוצה לקחת – קח, ואני אלך עימך ואטול הדמים, מדד לו שמן בשמונה עשר ריבוא, אמרו לו: לא הניח אותו האיש לא סוס ולא פרד, לא גמל ולא חמור בארץ-ישראל, שלא שכר אותו" (בבלי, מנחות פה, עב).
- המשנה במנחות (פה, עב) אומרת: "תקוע אלפא לשמן, אבא שאול אומר שניה לה רגב בעבר הירדן...".
- ועוד שם: "וישלח יואב תקועה ויקח משם אשה חכמה". מאי שנא תקועה? אמר רבי יוחנן: מתוך שרגילין בשמן זית, חכמה מצויה בהן".
- אין הבית עומד אלא על שני דברים הללו: הזית והתאנה" (ירושלמי ביכורים סג, ד).
- "זיתים זקנים ימכרו לעצים" (כתובות ח, ח). מפני כבודו של הזית וחשיבותו, נאסר להסיק תנור בעציו, אלא אם הם זקנים או שהעץ חדל להניב פרי בכמות מסוימת וקבועה.
- חכמינו אסרו להסיק עצי זית על המזבח: "כל העצים כשרים לגבי מזבח חוץ משל הזית" (משנה מנחות ט, יד). ומי שקיצץ עץ זית חויב להניח (לנטוע) שתי גרופיות – ענפים צעירים שצומחים סביב הגזע – על מנת להבטיח עתיד העץ שלא ייכרת.
- בצל הזית למדו: "ישבו שניהם תחת הזית והרצה לפניו" (תוספתא חגיגה ב, ו).
- "הרואה שמן זית בחלום יצפה למאור תורה" (בראשית רבה נז).

המשלת בני ישראל לזית

- "אמר רבי יהושע בן לוי: למה נמשלו ישראל לזית? לומר לך: מה זית אין עליו נושרין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, אף ישראל אין להם בטילה עולמית לא בעוה"ז ולא בעולם הבא. ואמר רבי יוחנן: למה נמשלו ישראל לזית? לומר לך: מה זית אינו מוציא שמנו אלא ע"י כתיתה, אף ישראל אין חוזרין למוטב אלא ע"י יסורין" (מנחות נג, עב).
- "אמר ר' אחא נמשלו ישראל לזית שנאמר 'זית רענן יפה פרי תאר קרא ה' שמך', ונמשל הקב"ה בנר שנאמר 'נר' (אלהים) [ה'] נשמת אדם'. מה דרכו של שמן לינתן בנר והם מאירים שניהם כאחת, כך אמר הקב"ה לישראל הואיל ואורי הוא אורכם ואורכם הוא אורי אני ואתם נלך ונאיר לציון שנאמר 'קומי אורי כי בא אורך' (ילקוט שמעוני ישעיהו רמז, תצט).

החטיבה לחינוך ולקהילה, המחלקה הפדגוגית

- המדרש אומר: "נקראו ישראל זית רענן – שהם מאירים לכל" (שמות רבה, לו).
- במנחות (נג, עב): "מה זית זו אחריתו בסופו, אף ישראל אחריתו בסופו" מסביר המהרש"א: "אחריתו הוא תכליתו אינו אלא בסופו, שנשתנה להיות שמן, שהזית גופיה כמו שהוא אין לו שום מעלה עד תכליתו וכו'".
- פרי הזית שימש למאכל. הקדמונים נהגו לאכול זיתים בצורות שונות: "זית דרכו לאכול – חי, יבש, מלוח, חי – טובל במלח ואוכל, ופוצעין את הזיתים שיצא מהם השרף" (ירושלמי, פסחים ב, ה).
- במסכת מנחות מתואר השימוש בשמן זית למטרות קוסמטיות: "תניא: רבי יהודה אומר: אנפקנו, זהו שמן זית שלא הביא שלישי. למה סכין אותו? שמשיר את השיער ומעדן את הבשר." (מנחות פו, עא).
- השמן אורה לעולם שהכתוב קראו יצהר" (במדבר רבה ט, יא).
- בימי מרד בר כוכבא כרתו הרומאים את רוב מטעי עצי הזיתים ביהודה, כדי להקים בעזרתם מבצרים וסוללות: "בראשונה שלא היו הזיתים מצוין שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ... " (ירושלמי פאה ז, א).

בתקופות מאוחרות, בכתבי גאוגרפים ונוסעים

- עד היום משמש שמן הזית בסיס לייצור מיני סבון. ר' דוד הלל שסייר בארץ בשנת תקפ"ד (1824) מספר ביומנו על ירושלים: "כאן נמצאים בתי-חרושת רבים לסבון הנעשה משמן-זית והוא משובח ביותר בגלל ריחו המבוסס. המין הטוב קרוי בערבית 'אל מיסק' ונשלח למצרים ולכל הארצות הסמוכות. יש גם בתי-בד רבים... " (מסעות ארץ-ישראל, יערי).
- הגיאוגרף הערבי, אל-מוקדסי (985 לספירה), מספר: "בעכו והסביבה מטעי-זיתים גדולים המניבים זיתים לרוב, ומהם מפיקים שמן. הרבה יותר מהדרוש לה."
- ר' בנימין מטודלה, בספר המסעות שכתב מסירו בארץ ישראל, בשנת 1170 בערך, מציין: "שומרון... היא ארץ נחלי מים וגנות ופרדסים וכרמים וזיתים". ור' עובדיה מברטנורא, שחי במחצית השנייה של המאה ה-15, בדברו על הדרך הנמשכת מבית לחם לירושלים, אומר: "וכל הדרך מלאה כרמים וזיתים."
- תיאורים סותרים יש בפנינו על מצב מטעי הזיתים, מהמאה ה-18 ואילך. הנוסע הסלקוויסט (1749–1752) מספר: "ביפו אכלתי זיתים שהם הטובים ביותר שאכלתי בכל ארצות המזרח, הם הם הזיתים שארץ-ישראל הייתה משובחת בהם."
- לעומת זה ריצ'ארד פוקוק (1743) כותב: "מקום זה (ירושלים), שהיה פעם מכוסה בעצי זית מוזנח עכשיו – וכל המסתכל בסביבה רואה את השינוי הגדול והמעציב מימי יוסף בן-מתתיהו, שתיאר את האזור כארץ מכוסה עצי זית רעננים... "